

Original Article

Received: 2023/12/14

Accepted: 2025/02/14

A Historical and Structural Examination of the Aesthetics of Simile and Allegory from the Perspective of Scholars and Pioneers of Rhetoric, from Qudama ibn Ja'far to Al-Sakkaki

Nahid Jamshidi¹, Aliasghar Ghahramani Moghbel^{1*}, Abolfazl Rezaei¹

1.Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

EXTENDED ABSTRACT

Purpose and Introduction: This article analyzes the historical and structural aesthetics of simile and allegory through the lens of intellectuals and pioneers of rhetoric, from Qudama ibn Ja'far to Al-Sakkaki. The study seeks to clarify the differing viewpoints of rhetorical experts throughout history and to examine the differences between allegorical simile. Simile, as a rhetorical device, manifests in diverse forms and categories, fundamentally grounded in its four main components. Similes are fundamentally classified based on their comparative basis, distinguishing between allegorical similes and non-allegorical similes, along with other rhetorical characteristics. In Arabic rhetoric, allegorical simile is a crucial literary device that elucidates intricate concepts by juxtaposing them with more accessible, concrete examples or narratives. This strategy aids the listener in comprehending the intended meaning more effectively through mental picture and visualization. In allegorical simile, the basis of comparison is implicit and abstract, resulting from the amalgamation of several aspects, rendering it subject to interpretation and not readily identifiable. Conversely, in non-allegorical simile, the basis of comparison is apparent and unambiguous, necessitating no interpretation. Rhetoricians hold divergent perspectives on the concept and interpretation of allegorical simile. Frequently, they fail to distinctly differentiate this type of simile from associated rhetorical devices such as allegorical metaphor, compound simile, and proverbial simile.

Methodology: This study utilizes descriptive, analytical, and comparative methodologies to investigate rhetorical experts' perspectives on allegorical simile. The author employs primary materials and classical rhetorical texts to examine the historical evolution and structural dimensions of this idea. The article commences with a detailed analysis of the viewpoints of Qudama ibn Ja'far, Abu Hilal al-'Askari, Ibn Rashiq al-Qayrawani, Abd al-Qahir al-Jurjani, and Al-Sakkaki concerning allegorical simile. This section delineates the definitions, interpretations, and examples supplied by each of these scholars. Subsequent to the descriptive analysis, the study advances to a comparative and analytical discourse, wherein the author scrutinizes the parallels and disparities among these experts' perspectives on allegorical simile. The research utilizes a historical methodology, examining the development and metamorphosis of the thought from Qudama ibn Ja'far to Al-Sakkaki. This approach allows the author to monitor the evolution of the definition and usage of allegorical simile in the history of Arabic rhetoric. The study seeks to evaluate the rhetorical and artistic significance of allegorical simile within this historical framework.

Findings: The research findings indicate that Qudama ibn Ja'far, in his work *Naqd al-Shi'r*, fails to specifically categorize allegorical simile as a separate entity. He examines allegory as a characteristic of "harmony between wording and meaning," correlating it with metonymy and metaphor. Abu Hilal al-'Askari shares a comparable perspective to Qudama, integrating allegory with metonymy and metaphor. In his analysis of simile, he characterizes the third type as the transformation of an obscure concept into a clear one, which corresponds with the definition of allegorical simile. Ibn Rashiq al-Qayrawani categorizes allegory as a subset of metaphor, comparing it with similarity. He references instances from poetry and the Hadith, regarding allegory as a synthesis of simile and metaphor. Abd al-Qahir al-Jurjani differentiates between allegorical and non-allegorical similes, clearly delineating the distinctions between the two. He believes that allegorical simile necessitates interpretation (*ta'wil*) due to its implicit and not immediately obvious basis of comparison. He regards interpretation as a fundamental approach for comprehending allegorical simile. Al-Sakkaki characterizes allegorical simile as a type of simile that employs a non-literal basis for comparison, originating from several components. He, however, disagrees with Jorjani regarding the circumstances pertaining to the feature of allegory. He deems interpretation superfluous in the simile of allegory and underscores the composite nature of allegory's appearance.

Discussion and Conclusion: A simile is a form of comparison that abstracts from multiple elements and is not readily identifiable. Rhetoric scholars are divided on the issue, with the primary contention arising between Jorjani and Sakaqi. Rhetoric scholars occasionally fail to differentiate between simile and other rhetorical devices, including compound simile, metaphor, and allegory. This article examines the definition and characteristics of simile, as well as the scholarly controversies around it. Their perspectives are scrutinized, and the distinctions among simile, compound simile, metaphor, and allegory are also investigated. Ultimately, the author asserts that, although variations in the definitions and conditions of allegorical simile, all scholars recognize its rhetorical and artistic importance. The study emphasizes that allegorical simile is a significant rhetorical device, essential for conveying intricate ideas and generating vivid mental picture. The study reveals that, in early Arabic rhetoric, allegorical simile has a wide-ranging significance and was frequently utilized in diverse figurative expressions, encompassing allegorical metaphor, similarity metonymy, compound simile, and proverbial simile. Qudama ibn Ja'far was the first figure to delineate allegorical simile, perceiving allegory as separate from simile. Ibn Rashiq al-Qayrawani categorized allegory as a subtype of metaphor, integrating it with simile and metaphor. Abd al-Qahir al-Jurjani asserted that in allegorical simile, the basis of comparison is implicit, interpretative, and intellectually abstract rather than instinctual. In contrast, Al-Sakkaki underscored the composite and non-literal characteristics of the ground of comparison rather than its interpretative aspects. A significant distinction arises between Al-Jurjani and Al-Sakkaki: whereas Jurjani and the majority of classical academics saw it as an allegorical simile, Sakkaki did not. A general-to-specific relationship exists between Sakkaki's standpoint and the traditional viewpoint.

Keywords: science of expression, allegory, allegory metaphor, compound allegory, sending a proverb, Jurjani, Sakkaki

How to cite this article:

Jamshidi, Nahid, Ghahramani Moghbel, Aliasghar and Rezaei, Abolfazl, 2024-2025, "A Historical and Structural Examination of the Aesthetics of Simile and Allegory from the Perspective of Scholars and Pioneers of Rhetoric, from Qudama ibn Ja'far to Al-Sakkaki", *Arabic Literature Criticism*, 15, 2 (29): pp. 20-34.

*corresponding Author Email Address: a_ghahramani@sbu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.232922.1266

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۲۶

ناهید جمشیدی^۱، علی اصغر قهرمانی مقبل^{۱*}، ابوالفضل رضائی^۱

بررسی تاریخی و ساختاری زیبایی‌شناسی تشبیه تمثیل از دیدگاه دانشمندان و پیشگامان بلاغت از قدامه بن جعفر تا سکاکی

چکیده مبسوط

هدف و مقدمه: این مقاله به بررسی تاریخی و ساختاری زیبایی‌شناسی تشبیه تمثیل از دیدگاه دانشمندان و پیشگامان بلاغت، از قدامه بن جعفر تا سکاکی، می‌پردازد و در صدد تبیین دیدگاه‌های مختلف دانشمندان علم بلاغت از زمان قدامه تا سکاکی و بررسی تفاوت تشبیه تمثیل با دیگر عناصر بلاغی است. تشبیه به‌عنوان یک ابزار بلاغی اقسام و انواع مختلفی دارد و بر اساس چهار رکن خود با عنوان‌های مختلفی نام‌گذاری شده است. یکی از تقسیم‌بندی‌های تشبیه بر اساس وجه شبه است که شامل «تشبیه تمثیل» و «تشبیه غیرتمثیل» می‌شود. تشبیه تمثیل در علم بلاغت به‌عنوان ابزاری ادبی برای بیان مفاهیم پیچیده از طریق مقایسه آنها با مثال‌ها یا داستان‌های ساده و ملموس استفاده می‌شود. این روش به مخاطب کمک می‌کند تا مفهوم اصلی را با استفاده از تصویرسازی ذهنی درک کند. ساختار تشبیه تمثیل این‌گونه است که وجه شبه آن آشکار نیست و هیئت یا حالتی است که از ترکیب چند چیز با هم به وجود می‌آید، همچنین تأویل‌پذیر است و به راحتی شناخته نمی‌شود، درحالی‌که، در تشبیه غیرتمثیل، وجه شبه واضح و آشکار است و نیازی به تأویل ندارد. اهل بلاغت در تعریف و تفسیر آن اختلاف‌نظر دارند و اغلب میان این نوع تشبیه با اصطلاحات دیگر مانند استعاره تمثیلیه، تشبیه مرکب و ارسال المثل تمایزی قائل نیستند.

روش‌شناسی: روش این مقاله ترکیبی از توصیف، تحلیل و مقایسه دیدگاه‌های دانشمندان بلاغت درباره تشبیه تمثیل با بهره‌گیری از منابع اصلی و کتاب‌های بلاغی قدیم است. در این مقاله، به بررسی و توصیف و تحلیل دیدگاه‌های مختلف دانشمندان بلاغت، از جمله قدامه بن جعفر، أبوهلال عسکری، ابن رشیق قیروانی، عبدالقاهر جرجانی و سکاکی درباره تشبیه تمثیل پرداخته می‌شود. سپس، نویسنده به مقایسه و تحلیل تفاوت‌ها و شباهت‌ها میان دیدگاه‌های دانشمندان مختلف درباره تشبیه تمثیل می‌پردازد. گفتنی است که در این نوشتار از روش تاریخی استفاده شده، به این معنا که سیر تحول و تطور مفهوم تشبیه تمثیل از زمان قدامه بن جعفر تا سکاکی بررسی شده است. این روش به نویسنده کمک کرده است تا تغییرات و تحولات را در تعریف و کاربرد تشبیه تمثیل طی تاریخ بلاغت عربی دنبال کند و درباره ارزش بلاغی و هنری تشبیه تمثیل به نتیجه برسد.

یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که قدامه بن جعفر در کتاب نقد الشعر عنوان واضحی به تشبیه تمثیل اختصاص نداده، اما تمثیل را یکی از صفات «اتلاف اللفظ والمعنی» معرفی کرده و آن را با کنایه و استعاره قابل انطباق دانسته است. أبوهلال عسکری تمثیل را شبیه به تعریف قدامه دانسته و آن را با کنایه و استعاره در هم آمیخته است. او، در مبحث تشبیه، وجه سوم تشبیه را خارج کردن امر غیربدیهی به صورت بدیهی بیان کرده است که با تعریف تشبیه تمثیل برابری می‌کند. ابن رشیق قیروانی تمثیل را زیر شاخه استعاره به شمار آورده و آن را با مماثله یکی دانسته است. او از تمثیل در شعر و احادیث نبوی استفاده کرده و آن را با تشبیه و استعاره در هم آمیخته است. عبدالقاهر جرجانی تشبیه را به دو نوع تمثیل و غیرتمثیل تقسیم کرده و مرز آن‌ها را مشخص کرده است. از دید او، تشبیه تمثیل نیازمند تأویل است و وجه شبه آن آشکار نیست. او تأویل را به‌عنوان روشی برای درک تشبیه تمثیل معرفی کرده است. سکاکی تشبیه تمثیل را تشبیهی با وجه شبه غیر حقیقی و متزعزع از چندین امور دانسته است و با جرجانی در مورد شرایط وجه شبه اختلاف‌نظر دارد. او تأویل را در تشبیه تمثیل ضروری نمی‌داند و بر مرکب‌بودن وجه شبه تأکید می‌کند.

بحث و نتایج: تشبیه تمثیل نوعی تشبیه است که وجه شبه در آن از چندین امر متزعزع و به‌راحتی شناخته نمی‌شود. دانشمندان بلاغت درباره آن اختلاف‌نظر دارند که مهم‌ترین نکته اختلافی میان جرجانی و سکاکی است. عالمان بلاغت گاهی اوقات میان تشبیه تمثیل با سایر فنون بلاغی، از جمله تشبیه مرکب و استعاره تمثیلیه و ارسال المثل تفاوتی قائل نمی‌شوند که در این مقاله به ماهیت تشبیه تمثیل پرداخته شده و اختلاف‌نظر دانشمندان درباره آن تحلیل شده است. همچنین تفاوت تشبیه تمثیل با تشبیه مرکب و استعاره تمثیلیه و ارسال المثل نیز بررسی شده است. نتیجه به‌دست‌آمده حاکی از آن است که هر چند در تعریف و شرایط تشبیه تمثیل اختلاف‌نظرهایی میان عالمان بلاغت وجود دارد، اما همه آنان بر ارزش بلاغی و هنری این فن تأکید کرده‌اند. تشبیه تمثیل میان عالمان قدیم بلاغت مفهومی عام داشته و بر بسیاری از صور بیانی مانند استعاره تمثیلیه، مماثله، کنایه، تشبیه مرکب و ارسال المثل اطلاق شده است. قدامه بن جعفر اولین کسی بود که تشبیه تمثیل را تعریف و تمثیل را مخالف تشبیه به شمار آورد. ابن رشیق تمثیل را نوعی استعاره به شمار آورد و آن را با تشبیه و استعاره در هم آمیخت. جرجانی در تشبیه تمثیل به تأویل‌پذیری وجه شبه و عقلی غیرغریزی تأکید دارد، درحالی‌که سکاکی بر مرکب و غیرحقیقی‌بودن وجه شبه تأکید می‌کند. هر تمثیلی که نزد جمهور از جمله جرجانی تمثیل است، نزد سکاکی تمثیل نیست. میان مذهب سکاکی و جمهور نسبت عموم و خصوص وجود دارد. جرجانی استعاره تمثیلیه را جزئی از تمثیل می‌داند و میان آنها تفاوتی نمی‌گذارد، درحالی‌که سکاکی تشبیه تمثیل را فقط زمانی مثل می‌داند که به روش استعاره باشد. این مقاله نشان می‌دهد که تشبیه تمثیل از نظر بلاغی و هنری ارزش بالایی دارد و تأثیر عمیقی بر مخاطب می‌گذارد.

واژگان کلیدی: تشبیه تمثیل، استعاره تمثیلیه، تشبیه مرکب، ارسال المثل، جرجانی، سکاکی.

استناد به این مقاله: جمشیدی،

ناهید، قهرمانی مقبل، علی اصغر و رضائی، ابوالفضل، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ ش، «بررسی تاریخی و ساختاری زیبایی‌شناسی تشبیه تمثیل از دیدگاه دانشمندان و پیشگامان بلاغت از قدامه بن جعفر تا سکاکی»، پژوهشنامه نقد ادب عربی، ش ۲ (پیاپی ۲۹)، س ۱۵، صص ۲۰-۳۴.

*corresponding Author Email Address: a_ghahramani@sbu.ac.ir

DOI: 10.48308/jalc.2025.232922.1266

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>.

۱. مقدمه

تشبیه به‌عنوان یک ابزار بلاغی اقسام و انواع مختلفی دارد و براساس چهار رکن خود با عنوان‌های مختلفی نام‌گذاری شده است. «تشبیه تمثیل» و «تشبیه غیرتمثیل» یکی از تقسیم‌بندی‌های تشبیه براساس وجه شبه است. در تعریف «تشبیه تمثیل» گفته شده که وجه شبه آن آشکار نیست و هیئت یا حالتی است که از ترکیب چند چیز با هم به وجود می‌آید. «تشبیه غیر تمثیل» تشبیه‌ای است که وجه شبه آن واضح و آشکار است و برای دریافت آن نیازی به کندوکاو ذهن نیست، همچنین با حواس و غرائز و طبع انسان قابل درک است و تأویل‌پذیر نیست (الجرجانی، ۲۰۰۱: ۶۹-۷۲).

عالمان بلاغت درباره تشبیه تمثیل اختلاف‌نظرها و برداشت‌های مختلفی دارند که هدف این مقاله تبیین دیدگاه‌های مختلف دانشمندان علم بلاغت، از زمان قدامة تا سکاکی، همچنین بررسی تفاوت تشبیه تمثیل با دیگر عناصّر بلاغی است که بیشتر اوقات باعث تشابه تشبیه تمثیل با این عناصر می‌گردد. این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی بر آن است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد:

- دانشمندان و بزرگان علم بلاغت در خصوص تشبیه تمثیل چه دیدگاه‌ها و اختلاف‌نظرهایی دارند؟

- از دیدگاه عالمان بلاغت، تشبیه تمثیل با سایر انواع مشابه از جمله استعاره تمثیلی چه وجه تمایزی دارد و چگونه از هم جدا می‌شوند؟

۱-۱. پیشینه

در زمینه تشبیه تمثیل، پژوهش‌های ارزشمند و درخور توجهی انجام گرفته است که به برخی پژوهش‌های مرتبط با نوشتار حاضر اشاره می‌شود:

- جهان‌بخش نوروزی، (پاییز ۱۳۸۴)، در مقاله‌ای با عنوان «بحث و پژوهشی دیگر در سه مطلب بیانی استعاره کنایی، تبعیه و

تشبیه تمثیل»، منتشرشده در شماره سوم نشریه زبان و ادبیات فارسی (دانشگاه آزاد اسلامی اراک)، به بررسی هیئت‌های چهارگانه و مشبه‌به در استعاره کنایی، معرفی درست استعاره تبعیه و نشان‌دادن رابطه آن با استعاره مکنیه، تعریف تشبیه تمثیل و تفاوت آن با ارسال المثل و تشبیه مرکب پرداخته است.

- علی اصغر بابا صفری و دیگر نویسندگان، (بهار ۱۳۸۹)، در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل بلاغی تمثیل براساس آراء بلاغیان متقدم و متأخر»، منتشرشده در شماره ۲۴ نشریه نثر پژوهی ادب فارسی، به این نتیجه رسیده‌اند که تمثیل از نوع تشبیه مجمل مؤکد است. موقعیت وجه شبه باعث متمایز شدن تمثیل از تشبیه می‌شود، همچنین اختلاف اساسی جرجانی و سکاکی در وجه شبه عقلی یا وهمی نیست، بلکه در مفرد یا منتزع بودن آن است.

- احمد رضایی جمرانی، (زمستان ۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان «تشبیه تمثیل و استعاره تمثیلیه در کتب بلاغی»، چاپ شده در شماره ۳۴ نشریه ادب پژوهی، به این نتیجه رسیده که اصطلاح تشبیه تمثیل و استعاره تمثیلیه درهم آمیخته شده و متن بر عقل تسلط یافته است. همچنین عالمان بلاغت از تفاوت‌های اساسی مانند مخاطب‌مداری، معنای ثانویه، خرده‌متن و کلان‌متن و وجود ساختار تشبیهی غفلت ورزیده‌اند.

- حسین آقا حسینی و پروانه صانعی، (۱۳۹۴)، در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تمثیل از دیدگاه اسرار البلاغة جرجانی»، ارائه شده در همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی در دانشگاه محقق اردبیلی، اهمیت جرجانی و دیدگاه وی درباره تمثیل و تفاوت آن با سایر مباحث بلاغی را، از جمله ارسال المثل، تشبیه مرکب، استعاره تمثیلیه بررسی کرده‌اند. نویسندگان همچنین به دیدگاه عالمان بلاغت پیش و پس از جرجانی از جمله، ابن رشیق، قدامة، سکاکی، ابن اثیر، شمس قیس رازی، خطیب قزوینی، تفتازانی، مازندرانی و عالمان معاصر از جمله احمد الهاشمی، رجایی، همایی و شمیسا پرداخته‌اند. در نوشتار مذکور مشخص نشده که هدف نویسندگان بررسی تشبیه تمثیل است یا تمثیل. باید گفت که تمثیل با تشبیه

اگر در اصل این معناهای پراکنده دقت کنیم درمی‌یابیم که، به‌رغم اختلاف ظاهری، مفهومی ثابت دارد و آن «شباهت و مماثله» است.

عالمان بلاغت در تعیین معنای اصطلاحی تشبیه تمثیل اختلاف‌نظر دارند و آرائشان در کتاب‌های مختلف بلاغت پراکنده است. براساس مطالعه‌ای که انجام شد، می‌توان دو دیدگاه درباره اصطلاح تشبیه تمثیل در نظر گرفت که متن مقاله را به شرح این دو دیدگاه اختصاص خواهیم داد:

- دیدگاه کسانی که تمثیل و تشبیه را یکی می‌دانند، مانند ابن اثیر و زمخشری.

- دیدگاه کسانی که بین تمثیل و تشبیه تفاوت قائل می‌شوند، همانند جرجانی، سکاکی و خطیب قزوینی.

یکی از جنبه‌های تقسیم‌بندی تشبیه از جهت طرفین تشبیه، ادات و وجه‌شبه است. با توجه به اینکه موضوع مقاله تشبیه تمثیل و مرتبط با وجه‌شبه است، برای ورود به بحث ضروری است که مطالبی مختصر درباره وجه‌شبه بیان شود.

وجه‌شبه جزء ارکان تشبیه است و حذف و عدم حذف آن ضرری به تشبیه نمی‌رساند و دو طرف تشبیه در آن اشتراک دارد، مانند کرم در «محمد کحاتم» و شجاعت در «زید کالأسد» و استواری در «جمله الجبل». از دید عالمان بلاغت، وجه‌شبه باید در نیت متکلم صلاحیت بیشتری در دو طرف تشبیه داشته باشد تا تشبیه سودمند باشد.

وجه‌شبه به دو نوع تحقیقی و تخیلی تقسیم می‌شود؛ نوع اول به‌صورت حقیقی در دو طرف تشبیه موجود است، مانند «وجهه کالبدر»، «شعرها کاللیل» و نوع دوم در دو طرف تشبیه یا در یکی از آنها نیست، مگر با تخیل؛ به این معنا که خیال آن را فرض می‌کند و محقق می‌سازد، مانند «سیره محمد کالمسک»، «أخلاقه کنفح الطیب» و این همان نکته‌ای است که سکاکی به‌زیبایی از آن استفاده کرده و تشبیه تمثیل را تعریف کرده است. از نظر وی، هنگامی که وجه‌شبه تشبیه‌ای از نوع حسی مفرد و حسی مرکب،

تمثیل میان عالمان بلاغت تفاوت دارد و هر کدام تعاریف خاص خود را دارد.

- فائزه صالح صالح یحیی احمد، (۱۹۸۶)، در پایان‌نامه ارشد خود با عنوان «التشبيه التمثيلي في الصحيحين»، به این نتیجه رسیده که دانشمندان بلاغت بیشتر اوقات به صور مرکب مایل‌اند و قرب و ابتدال تشبیه به تکرار مشبه‌به در حواس برمی‌گردد و بیشتر عناصر تمثیل در حدیث نبوی از این باب است.

- عبدالرحمن حسن حبّکه الميدانی، (۱۹۹۶م)، در کتاب خود با عنوان البلاغة العربية (أسسها، وعلومها، وفنونها)، منتشر شده در دار القلم دمشق، در صفحه ۱۸۶ در جلد نخست، تشبیه را به دو نوع بسیط و مرکب تقسیم کرده و تشبیه مرکب را تشبیه تمثیل نامیده است. همچنین مثال‌هایی را که تحلیل می‌کند گاهی با عنوان تشبیه مرکب و گاهی با عنوان تمثیل بررسی کرده، از این‌رو، میان تمثیل و تشبیه مرکب تفاوتی قائل نشده است.

با توجه به پیشینه‌ای که بیان شد، در نوشتار حاضر سعی بر این است که سیر تطور تاریخی تشبیه تمثیل، اغراض، اهداف، و ارزش بلاغی آن بررسی و دیدگاه‌های مختلف عالمان بلاغت درباره تشبیه تمثیل بیان شود، همچنین میزان قوت و ضعف هر دیدگاه و تأثیر و تأثر احتمالی آنها تحلیل شود.

۲. تشبیه تمثیل و تعریف آن

در مهم‌ترین کتاب‌های لغت عربی برای ریشه تمثیل، یعنی «م، ث، ل»، معناهای متعدد و گاه دور از هم ذکر شده است که به برخی اشاره می‌کنیم؛ مثل: کلمة تسوية، يقال هذا مثله ومثله. المثل: الشَّبه: يقال مثل ومثل وشبه وشبه بمعنى واحد. المثل والمثل، وجمع أمثال، ومائل الشيء: شابهه. المثل: ما يضرب به من الأمثال، وتمثل بالشيء: ضربه مثلاً (ابن منظور، لاتا، ج ۱۱: ۶۱۰ مابعد). المثل: الحجة. المثل: بمعنى العبرة. المثل: القصاص. مثل الشيء بالشيء: سواه وشبهه به، وجعله مثله وعلى مثاله. ... (نک: الفيروز آبادی، ۱۹۸۰، ج ۴: ۴۸-۴۹، الجوهری، ۱۹۹۰، ج ۴: ۱۸۱۶).

همچنین عقلی حقیقی مفرد و عقلی غیرحقیقی مفرد با شد، تشبیه غیرتمثیلی است، اما هرگاه وجه شبه عقلی غیرحقیقی مرکب با شد تشبیه تمثیل خواهد بود. همچنین وجه شبه به وجه شبه مفرد، وجه شبه متعدد و وجه شبه مرکب تقسیم می‌شود که بلاغیان بر وجه شبه مرکب اصطلاح تشبیه تمثیلی را به کار برده‌اند و عالمان از ابتدای علم بلاغت در تعیین معنای آن با هم اختلاف نظر داشته‌اند، سپس معنای این اصطلاح طبق دیدگاه سکاکی تثبیت شد (البصیر، ۱۹۸۷: ۲۸۸).

۳. تشبیه تمثیل از دیدگاه عالمان بلاغت

تشبیه تمثیل از مباحثی است که دانشمندان بلاغت درباره آن دیدگاه‌های متفاوتی دارند. بنابراین، برای روشن شدن مطلب و تحلیل دیدگاه‌های عالمان بلاغت و بررسی تفاوت تشبیه با عناصر دیگر بلاغی، دیدگاه‌های دانشمندان بلاغت از جمله قدامة، أبوهلال عسکری، ابن رشیق قیروانی، عبدالقاهر جرجانی، سکاکی و ابن اثیر را براساس سیر تاریخی بررسی می‌کنیم.

۳-۱. قدامة بن جعفر (متوفی ۳۳۷ق)

قدامة بن جعفر در کتاب نقد الشعر عنوان واضحی را به تشبیه تمثیل اختصاص نداده، بلکه در مبحث «نوع ائتلاف لفظ ومعنا» إرداف و تمثیل را از جمله صفات «ائتلاف اللفظ والمعنى» دانسته و در تعریف إرداف چنین گفته است: «وهو أن يُريدَ الشاعر دلالة على معنى من المعاني فلا يأتي باللفظ الدال على ذلك المعنى، بل بلفظ يدل على معنى هو رد فو و تابع له، فإذا دل على التابع أبان عن المتبوع» (قدامة بن جعفر، لا تا: ۱۵۷). سپس، در ادامه إرداف، تمثیل را ذکر کرده است: «وهو أن يُريدَ الشاعر إشارة إلى معنى فيضغ كلاماً يدل على معنى وذلك المعنى الآخر والكلام ينبئان عما أراد أن يُشير إليه» (همان: ۱۵۹). بدین معنا که شاعر وقتی بخواهد به معنایی اشاره کند، الفاظی را که به معنای دیگری دلالت می‌کند، به کار می‌برد و آن معنا و الفاظ به هدف شاعر اشاره می‌کند. آوردن

تمثیل در مبحث صفات لفظ و معنا نشان می‌دهد که قدامة میان تشبیه و تمثیل تفاوت قائل است.

قدامة بن جعفر سخن رماح بن میّادة را بهترین مثال تمثیل می‌داند. رماح بن میّادة موقعیتی را که نزد دوست خود داشته چنین تعبیر می‌کند:

أَلَمْ تَكُ فِي يُمْنِي يَدِيكَ جَعَلْتَنِي
فَلَا تَجْعَلَنِي بَعْدَهَا فِي شِمَالِكَا
وَلَوْ أَنَّنِي أَذْنَبْتُ مَا كُنْتُ هَالِكَا

عَلَى خِصْلَةٍ مِنْ صَالِحَاتِ مَهَالِكَا

شاعر در بیت اول می‌خواهد بگوید: من مقرب درگاه تو هستم، مرا دور نکن و برگزیده توام، از من دوری نگیر. وی مقصود خود را با این الفاظ بیان کرده است: من در دست راست تو هستم، مرا به دست چپ خود مده. بدین وسیله، شاعر مراد خود را با لفظ و معنای دیگری، که جاری مجرای مثل است، رسانده است (همان: ۱۶۰-۱۵۹).

تعریف قدامة بن جعفر از إرداف و تمثیل شبیه هم هست. همچنین با کنایه نیز قابل انطباق است. مثالی را که قدامة بن جعفر از رماح بن میّادة بیان می‌کند، می‌توان برای کنایه و استعاره تمثیلیه هم به کار برد.

۳-۲. أبوهلال عسکری (متوفی ۳۹۵ق)

تعریفی که أبوهلال عسکری از مماثلته ارائه می‌دهد، شبیه تعریف تمثیلی است که قدامة بن جعفر گفته است. او در مبحث مماثلته می‌گوید: «المماثلَةُ أن ير يد المتكلم العبارة فيأتي بلفظة تكون موضوعاً لمعنى آخر... إلا أنه يُنبئ إذا أوردَه عن المعنى الذي أراده... كقولهم - فلان نقي الثوب - ير بدون به أنه لا عيب فيه... وليس موضوع نقاء الثوب البراءة من العيوب وإنما استعمل فيه تمثيلاً»^(۱) (العسكري، لا تا: ۳۶۴).

به نظر می‌رسد أبوهلال کنایه و استعاره تمثیلیه را در هم

داشته باشد. ابن رشیق قیروانی نیز گفته است که تمثیل نزد برخی‌ها مماثله است (همان). در نظر ابن رشیق، امرؤ القیس اولین شاعر عرب است که از صنعت تمثیل در سروده‌های خود بهره جسته است.

وَمَا ذَرَفْتُ عَيْنَاكَ إِلَّا لَتَقْدَحِي

بِسَهْمِيكَ فِي أَعْشَارِ قَلْبٍ مُّقْتَلٍ

(امرؤ القیس، ۱۹۸۴: ۱۳)

شاعر چشمان معشوق را برای تیر پیکان تمثیل آورده است، همان‌طور که تیرها اجسام را زخمی می‌کند و در آن تأثیر می‌گذارد، چشم هم در قلب تأثیر می‌گذارد و آن را زخمی می‌کند. «سهم» استعاره از چشم است. شرحی که ابن رشیق بر شعر می‌افزاید در تأیید استعاره است؛ «فتمت له جهات الاستعارة والتمثيل» (همان: ۲۷۷) که در این بیت تمثیل و استعاره را با هم در آمیخته است.

ابن رشیق شواهد زیادی از احادیث نبوی و سخنان پیامبر (ص) در باب اصطلاح تمثیل آورده است که در این مثال‌ها میان تشبیه بلیغ و تشبیه تمثیلی و استعاره تداخل ایجاد کرده است (ابن رشیق القیروانی، ۱۹۵۵: ۲۷۹-۲۷۸)، با توجه به اینکه ابن رشیق در مبحث تشبیه می‌گوید این دو نوع بیانی: «التشبيه والاستعارة جمعياً يخرجان الأغمض إلى الأوضح ويقربان البعيد» (همان: ۲۸۷). همچنین، با توجه به سخن «فتمت له جهات الاستعارة والتمثيل» در باب تمثیل، روشن می‌شود که ابن رشیق تمثیل را گاهی برای تشبیه ساده، کنایه و استعاره به کار می‌برد.

بر اساس مطالبی که بیان شد، قدامه، أبوهلال عسکری و ابن رشیق قیروانی مبحثی جداگانه با عنوان تشبیه تمثیل به کار نبرده بوده‌اند. قدامه و أبوهلال عسکری از اصطلاحی با عنوان مماثله، إرداف و تمثیل استفاده کرده‌اند که تعریف‌های این سه اصطلاح از دید آنها تقریباً شبیه هم است و مثالی را که برای هر سه مبحث ذکر کرده‌اند قابل انطباق با کنایه هم هست که به نظر می‌رسد میان این مباحث تفاوتی قائل نیستند. در ادامه درهم‌آمیختگی تمثیل

آمیخته است. «فُلَانٌ تَقِيُّ التُّوبِ» کنایه از صفت کمال و پیراسته از عیوب است. قابل ذکر است که این مثال را أبوهلال در مبحث کنایه نیابورده است. او مثال‌هایی که دیگران برای تشبیه تمثیل آورده‌اند برای مماثله ذکر می‌کند. بیت‌هایی را که قدامه بن جعفر از رماح بن میاده برای تمثیل بیان کرده، أبوهلال آن را در ذیل مبحث مماثله آورده است (العسکری، لا تا: ۳۶۷). بنابراین تعریفی که أبوهلال از مماثله ارائه می‌دهد همان تمثیل از نظر قدامه بن جعفر است؛ مثال‌هایی که ارائه داده است این مطلب را تأیید می‌کند.

در کتاب أبوهلال عسکری مبحث مستقلى به تشبیه تمثیل اختصاص داده نشده، اما نمی‌توان گفت که أبوهلال به این تشبیه بی‌توجه بوده است. او در مبحث تشبیه، وقتی از وجه‌های مختلف تشبیه سخن می‌گوید، وجه سوم تشبیه را خارج کردن امر غیر بدیهی به صورت بدیهی بیان کرده که با تعریف تشبیه تمثیل برابری می‌کند و آیه ﴿مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ (جمعه/۵) را مثال می‌زند که وجه‌شبه چهل داشتن نسبت به محمول است... و فایده تشبیه توجه به نگهداری علوم و اعتماد نکردن به روایت بدون درک صحیح معنای آن است (همان: ۲۴۷). تعریفی که عسکری ارائه می‌دهد و مثالی که بیان می‌کند حاکی از آن است که هدف وی از این سخن تشبیه تمثیلی بوده است.

۳-۳. ابن رشیق قیروانی (متوفی ۴۵۶ق)

ابن رشیق تمثیل را زیرشاخه استعاره به شمار می‌آورد و بر تعریف قدامه و أبوهلال عسکری، مبنی بر اینکه تمثیل مماثله است، صحنه می‌گذارد و می‌گوید، از انواع استعاره، تمثیل است که از دید دیگران مماثله نام دارد؛ اینکه چیزی را به چیزی تمثیل و همانند کنی که در آن اشارتی باشد «ومن ضروب الاستعارة التمثيل وهو المماثلة عند بعضهم وذلك أن تمثّل شيئاً بشيء فيه إشارة» (ابن رشیق القیروانی، ۱۹۵۵: ۲۷۷). منظور از عبارت «فيه إشارة» یعنی میان دو چیزی که برای هم تمثیل آورده می‌شوند باید ارتباطی وجود

و استعاره و تشبیه نزد عالمان قدیم بلاغت باید گفت که این مبحث‌ها هم از نظر ساختار و هم از لحاظ معنایی باهم متفاوت است، همچنین تأثیری که تشبیه و استعاره و تمثیل بر روان مخاطب دارد، با هم یکسان نیست.

۳-۴. عبدالقاهر جرجانی (متوفی ۴۷۴ق)

اشاره رفت که عالمان پیشین تشبیه تمثیل را ذیل عنوان‌هایی چون استعاره، مماثله، إرداف و ائتلاف لفظ و معنا و... بررسی و تحلیل کرده‌اند، وضعیت به همین منوال بود تا اینکه عبدالقاهر جرجانی مفهوم آن را تعیین و میان تشبیه و تشبیه تمثیل تفاوت گذاشت و چهره‌بلاغی آن را آشکار کرد. جرجانی تشبیه را از جهت وجه‌شبه به دو نوع تشبیه تمثیل و تشبیه غیرتمثیل تقسیم کرد و مرز آنها را مشخص کرد تا با همدیگر اشتباه نشوند: «اعلم أنَّ التشبيهَ عامٌّ والتَّمثِيلُ أخصُّ منه فكلُّ تمثیل تشبیه ولیس كلُّ تشبیه تمثیلاً»^(۲) (الجرجانی، ۲۰۰۱: ۷۳).

جرجانی به‌طور مفصل به تشبیه تمثیل پرداخته است. از دید وی، وجه شبه تشبیه تمثیل نه‌تنها آشکار نیست، بلکه دستیابی به آن نیازمند تأویل است به‌دلیل اینکه مشبه در ماهیت و حقیقت مشبه‌به مشترک نیست و فقط در مقتضیات و لوازم آن مشترک است. مثلاً وقتی می‌گوییم «ألفاظُ فلانٍ كالعسلِ في الحلاوة» حلاوت وجه‌شبه ظاهری‌ست به‌دلیل اینکه مشبه‌به (عسل) در حقیقت شیرین است، اما مشبه (الفاظ) در حقیقت شیرین نیست، بنابراین، نیازمند تأویل است (همان: ۵۷-۵۵). در نتیجه، دستیابی به تشابه در نمونه‌ای از این تشبیهات تنها به شناخت معنای ظاهری الفاظ محدود نمی‌شود، بلکه نیازمند تفکر، تأمل و بازنگری‌ست تا بتوانیم منظور و معنای دور الفاظ را درک کنیم.

همان‌طور که ذکر شد، جرجانی در تعریف تشبیه تمثیل از تأویل استفاده کرده که از نظر او روش تأویل متفاوت است؛ برخی‌ها به آسانی قابل فهم است و دریافت برخی‌ها نیازمند تأمل و تفکر است: «فإنه ما يقرب مأخذه ويسهل الوصول إليه ويعطي المادة

طوعاً... ومنه ما يحتاج فيه إلى قدرٍ من التأمل، ومنه ما يدق ويغمض حتى يحتاج في استخراجِه إلى فضلٍ رويّةٍ ولطفٍ فکرة» (همان: ۹۳).

نویسندگانی مثل مطلوب و بصیر در مورد تأویل جرجانی بر این باورند که تأویل در تشبیهاتی هست که وجه‌شبه آن به سه نوع مفرد، مرکب و متعدد تقسیم شده است و مابین اینها نمی‌تواند معیار اساسی میان تشبیه عام و تشبیه خاص تمثیلی باشد، به این دلیل که اصل عدم تأویل است و تأویل در پیدا کردن وجه شبه امری نسبی است که از شخصی به شخصی دیگر متفاوت است (مطلوب و البصیر، ۱۹۹۹: ۳۰۱).

یکی از نشانه‌ها و تفاوت‌هایی که جرجانی در باب تشبیه تمثیلی و تشبیه غیرتمثیلی به آن اشاره می‌کند، این است که قلب یا عکس در تشبیه غیرتمثیلی نیکو است، اما در تمثیل غیرمقبول است، زیرا باعث انکار کل تصویر می‌شود: «جواز العکس في التشبيه دون المثل» (العمری، ۱۹۹۰: ۲۶۶). همچنین، در تمثیل، امر معقول به امر محسوس تشبیه می‌شود و اگر برعکس این حالت اتفاق بیفتد، یعنی محسوس به معقول تشبیه شود، با عقل سازگار نخواهد بود، زیرا توصیف معقول فقط از طریق تشبیه معقول به محسوس به دست می‌آید به دلیل اینکه محسوس آشکار و قوی‌تر از معقول است و واجب است که قیاس از محسوس اتفاق بیفتد و برعکس آن درست نیست (همان: ۲۶۸).

تعریفی که جرجانی از تشبیه تمثیل به دست می‌دهد، قابل انطباق بر تشبیه مرکب نیز هست، زیرا وجه‌شبه تشبیه تمثیل و مرکب منتزع از چندین امور است، خواه این امور حسی باشد، خواه عقلی. همچنین باید دو طرف تشبیه مرکب باشد و در تشبیه تمثیل وجه‌شبه آن باید قابل تأویل باشد، مثلاً تشبیه چیزی به چیز دیگر در شکل و صورت و رنگ یا هر تشبیه‌ای که با حواس درک می‌شود. در تشبیه‌هایی همانند «الخدُّ كالورد في الحمرة، الشعر بالليل.....» که وجه‌شبه نیازی به تأویل ندارد، تشبیه غیرتمثیلی است: «اعلم أنَّ الشَّيْئِينَ إِذَا شَبَّهَ أَحَدُهُمَا بِالْآخَرِ كَانَ ذَلِكَ عَلَى ضَرْبَيْنِ: أَحَدُهُمَا:

أَنْ يَكُونَ مِنْ جِهَةٍ أَمْرٍ يَنْ لَّا يَحْتَاجُ إِلَى تَأْوِيلٍ. وَالْآخِرُ: أَنْ يَكُونَ الشَّبَهُ مُحْصَلاً بِضَرْبٍ مِنَ التَّأْوِيلِ» (همان: ۹۶).

۳-۵. زمخشری (متوفی ۵۳۸ق)

زمخشری میان تشبیه و تمثیل فرق نمی‌گذارد، زیرا به معنای لغوی کلمه دقت می‌کند و می‌گوید: «الْمَثَلُ فِي أَصْلِ كَلَامِهِمْ بِمَعْنِي الْمَثَلُ وَهُوَ التَّظْهِيرُ، يُقَالُ: مَثَلٌ وَمِثْلٌ وَتَمَثَّلَ كِشْبَةً وَشَبَهُ وَشَبِيهَةً» (الزمخشری، ۱۹۹۸، ج: ۱، ۵۵). تشبیه از نظر زمخشری مترادف تمثیل است و در تفسیر بسیاری از آیات این روش را در پیش گرفته است. مثلاً آیه‌های زیر از دیدگاه زمخشری تمثیل اند: ﴿أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَنُقُرٌّ يُجْعَلُونَ أَصَابِعُهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ﴾ (بقره/۱۹)، ﴿مَثَلَهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ﴾ (بقره/۱۷)، ﴿مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا التَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ (جمعه/۵).

زمخشری گاهی فن بلاغی آیه را تشبیه و گاهی تمثیل قرار می‌دهد، مثلاً در آیه: ﴿حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازْبَيَّتْ﴾ (یونس/۲۴) «أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا» زمین را وقتی که لباس فاخری از رنگ‌های مختلف می‌پوشد، تمثیل به عروس قرار می‌دهد و درباره آیه: ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ﴾ (صافات/۴۹) می‌گوید: «شَبَّهْنَّ بَبَيْضِ الذَّنَاجِمِ الْمَكْنُونِ مِنَ الْأَدَاخِي، وَبِهَا تَشَبُّهُ الْعَرَبُ النِّسَاءَ وَتُسَمَّيْنَّ بَبَيْضَاتِ الْخَدُورِ» زنان را به تخم شترمرغ تشبیه می‌کند که بسیار سفید است و شترمرغ آن را با پرش می‌پوشاند تا غبار بر آن ننشیند (ابوکشک، ۲۰۰۲: ۳۱).

از دیدگاه محمد حسنین أبوموسی، تمثیلی که زمخشری در الکشاف به کار برده، بیشتر کاربرد لغوی آن مدنظرش بوده که آن را بر تشبیه، استعاره تمثیلیه و استعاره مفرد اطلاق کرده است. اینکه زمخشری میان تمثیل و تشبیه تفاوتی نمی‌گذارد، مسئله‌ای است که به اصطلاح این محث‌ها مربوط می‌شود و به اصل فن مرتبط

نیست، برای همین کسانی که میان تشبیه و تمثیل تفاوت می‌گذارند در وجوه تفاوت با هم اختلاف دارند؛ آنچه پیش یکی تمثیل است، از دید دیگری تمثیل نیست، البته این اختلاف و اتفاق به بلاغت ضرری نمی‌رساند (أبوموسی، لا تا: ۴۰۳-۴۰۲).

۳-۶. سکاکی (متوفی ۶۲۶ق)

سکاکی همانند جرجانی تشبیه را از جهت وجه‌شبه به تشبیه تمثیلی و غیرتمثیلی تقسیم کرده است؛ اما درباره وجه‌شبه با جرجانی اختلاف دارد. از نظر سکاکی، تشبیه تمثیلی تشبیهی است که وجه‌شبه آن صفتی است غیرحقیقی که از چندین امور منتزع شده است: «مَتَى كَانَ وَجْهُهُ وَصْفًا غَيْرَ حَقِيقِي وَكَانَ مُنْتَزَعًا مِنْ عِدَّةِ أُمُورٍ خُصَّ بِاسْمِ التَّمَثِيلِ» (السکاکی، ۲۰۰۰: ۴۵۵). با این تعریف، اختلاف میان سکاکی و جرجانی آشکار می‌شود. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، از نظر جرجانی تشبیه تمثیلی تشبیهی است که وجه‌شبه آن آشکار نباشد، همچنین نیازمند تأویل باشد، اما سکاکی از تأویل‌پذیر بودن صحبتی نکرده است. از دیدگاه وی، وجه‌شبه صفتی غیرحقیقی است که از چند امور منتزع شده است. شاید دلیل مخالفت سکاکی با جرجانی این باشد که از نظر سکاکی دقت، لطافت و نیاز به حسن توصل در مرکب محقق می‌شود، نه در مفرد. بنابراین، وی مفرد را از دایره تمثیل خارج می‌کند (مطلوب، ۱۹۶۴: ۲۲۲).

از آنجایی که سکاکی در دیگر مباحث مفتاح العلوم بیشتر اوقات از وهم استفاده کرده است، بنابراین منظور وی از تشبیه تمثیل و هدف وی از «الْوَصْفُ غَيْرُ الْحَقِيقِي» توصیفی است که ترکیب آن در ذهن از طریق تخیل یا توهم انجام می‌شود و وجه‌شبه آن برداشت‌شده از چند چیز (مرکب) مقید به غیرحقیقی بودن است. سکاکی درباره اینکه وجه‌شبه، در تشبیه تمثیل، عقلی غیرحقیقی است با جرجانی موافق است، اما درباره اینکه آن را فقط به مرکب محدود کرده است با وی به مخالفت برمی‌خیزد. منظور سکاکی از وجه‌شبه عقلی منتزع‌شدن از چند امر نیست، بلکه از دیدگاه وی

صفات‌ای که بین دو طرف تشبیه است، یکی از آن دو یا هر دو باهم محقق نمی‌شود، بلکه تصور یا توهم می‌شود.

در خصوص تشبیه تمثیل، میان دیدگاه سکاکی و جمهور عالمان، نسبت عموم و خصوص مطلق وجود دارد؛ یعنی هر چه از دید سکاکی تمثیل است، از دید عالمان نیز تمثیل است، اما آنچه از دید جمهور تمثیل است ممکن است به باور سکاکی تمثیل نباشد. سکاکی برای تمثیل دو شرط داشت:

- وجه شبه مرکب باشد.

- غیر حقیقی و وهمی باشد (السکاکی، ۲۰۰۰: ۴۴۷).

بنابراین، اگر مرکب باشد و غیر حقیقی نباشد، پیش سکاکی تمثیل نیست. مثل تشبیه ثریا به خوشه انگور ملاحیه نزد سکاکی تمثیل نیست، زیرا وجه شبه آن حسی است، بنابراین، در تحلیل برخی متون در تشبیه تمثیل به جنبه توهم دقت می‌کند. در مورد تشبیه تمثیل به کاررفته در شعر زیر می‌گوید:

وَإِنَّ مَنْ أَدْبَتَهُ فِي الصَّبَا
كَالْغُودِ يُسْقَى الْمَاءَ فِي غَرَسِهِ
حَتَّى تَرَاهُ مُورِقًا نَاضِرًا
بَعْدَ الَّذِي أَبْصَرْتَ مِنْ يُبْسِهِ

شخصی که در دوران کودکی مؤدب است به شاخه‌ای که در ابتدای کاشت آبیاری شده و برگ‌های شاداب و تر و تازه دارد، تشبیه شده است. در صورتی تشبیه قابل قبول است که آن شخص خوش اخلاق، نیکوسیرت، درست کار باشد تا آنچه مطلوب تشبیه است در آن به وقوع بپیوندد. وجه شبه تبدیل از حالت نقص و کمبود به حالت کمال است و مسئولیت‌پذیری در زمان نقص تا رسیدن به مرحله کمال در این دگرگونی نقش داشته است. بنابراین، روشن است که همه این امور از طریق تصور، نه صفت حقیقی به وجود می‌آید و وجه شبه آن منتزع از چند امور است (السکاکی، ۲۰۰۰: ۴۵۵).

﴿مَثَلُ الَّذِي اسْتَوْفَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ

بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ﴾ (بقره ۱۷/): آیه مذکور نیز در مقام تشبیه مجموعه‌ای از حالات و روحیات منافقان است، آنان آتش می‌افروزند، ولی خداوند نورشان را خاموش می‌کند و دود و خاکستر و تاریکی برای آنان باقی می‌گذارد. منافقان به کسانی تشبیه شده‌اند که در تاریکی واقع شده‌اند، آتش می‌افروزند و زمانی که اطرافشان روشن می‌شود، خداوند نور آنان را از بین می‌برد و در تاریکی خود باقی می‌مانند. وجه شبه در این آیه از بین بردن امید به چیزی است که، به دلیل فراهم بودن شرایط، طمع رسیدن به آن هم وجود داشت، اما، به دلیل دگرگون شدن اسباب و عوامل، امید به ناامیدی و محرومیت تبدیل شد و منافقان به آن حالت سرگردانی و حیرت خودشان بازگشتند. همان‌طور که می‌بینیم، وجه شبه امری غیر حقیقی و از چند امور منتزع شده است.

مشخص شد که دیدگاه زمخشری در مبحث تشبیه تمثیل با سکاکی متفاوت است، از این رو همه آیه‌هایی را که سکاکی به عنوان تمثیل ذکر می‌کند، زمخشری تشبیه می‌داند. مثلاً آیه مدنظر از دید زمخشری تشبیه است و معتقد است که فعل أضاءت به خاطر حمل بر معنی (جاها و اطراف بخاری) مؤنث آمده، منافقان به بخاری که آتشش خاموش است، تشبیه شده‌اند (ابوکشک، ۲۰۰۲: ۳۷).

﴿مَثَلُ الَّذِينَ خُمِلُوا الثَّوْرَةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْجِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا﴾ (جمعه ۵/): در این تشبیه، کسی که به کتاب (تورات) عمل نمی‌کند (امر غیر بدیهی) به الاغی تشبیه شده است که بار کتاب دارد (امر بدیهی). وجه شبه در این شاهد قرآنی عبارت است از جهل به محمول. فائده‌ای هم که بر این تشبیه مترتب است، توجه به نگهداری علوم و اعتماد نکردن به صرف روایت بدون درک صحیح معنای آن است.

سکاکی، در بحث استدلال، تمثیل را از انواع قیاس می‌داند و با توجه به اینکه استدلال‌های سکاکی براساس کل به جزء است، میان تمثیل و قیاس از یک جنبه شباهت وجود دارد، اما قیاس به استدلال تمسک می‌جوید و تمثیل به خیال. در این آیه می‌توان از طریق قیاس به همان نتیجه‌ای رسید که با تشبیه تمثیل می‌رسیم.

محمد عبدالمطلب در کتاب البلاغة والأسلوبية می گوید: «ايراد یک معنا به صورت های مختلف فقط در دلالت های عقلی امکان پذیر است، به این دلیل که، در دلالت عقلی، انتقال از یک معنا به معنایی دیگر، به خاطر ارتباطی که میان آنها وجود دارد، ممکن می شود» (عبدالمطلب، ۱۹۹۴: ۲۶۵). بنابراین، براساس دیدگاه سکاکی ممکن نیست صفتی را برای مشبه و مشبه به بدون در نظر گرفتن خیال ایجاد کنیم، همچنین بر مبنای دیدگاه وی هدف از تشبیه این نیست که فقط میان مشبه و مشبه به ارتباط ایجاد کنیم؛ بلکه افزودن توهم و خیال به آن صفات و تداخل آنها بر همدیگر است تا، از این طریق، فنی زیبا به دست آید؛ فنی که در عالم واقع حاصل نمی شود. بر همین اساس، خیال و توهم در آن نقش مهمی ایفا می کند و باید در آن چندین اجزاء وجود داشته باشد تا به مخاطب فرصت خیال پردازی و جست و جو درباره ارزش معنا را بدهد.

با توجه به دیدگاه جرجانی و سکاکی درباره تشبیه تمثیل، هر تشبیهی که نزد سکاکی تمثیل است، نزد جرجانی هم تمثیل است، اما برعکس آن درست نیست، زیرا جرجانی مفرد و تأویل را هم به آن اضافه کرده و تأویل پذیر بودن یک امر نسبی است که امکان دارد از دید شخصی وجه شبه قابل تأویل باشد و از دید شخصی دیگر قابل تأویل نباشد. بنابراین، نمی تواند معیار مناسبی برای تشخیص تشبیه تمثیل باشد.

همان گونه که اشاره رفت، عبد القاهر و سکاکی، در تفاوت تمثیل و تشبیه، وجه شبه را مدنظر قرار می دهند که اگر به آسانی قابل فهم باشد، تشبیه غیر تمثیلی و اگر پیچیده باشد و سریع به ذهن متبادر نشود، تشبیه تمثیلی خواهد بود. سید محمود شیخون تعریف جرجانی و سکاکی را ناقص می داند و می گوید جرجانی و سکاکی تمثیلی را که وجه شبه اش مرکب حسی باشد، نفی می کنند، در حالی که وجه شبه مرکب حسی هم به آسانی قابل فهم نیست و ذهن در دریافت آن به تلاش و کندوکاو می پردازد، بنابراین، شایسته است آن را نیز تشبیه تمثیلی بنامیم (شیخون، ۲۰۰۶: ۱۷).

عبد الفتاح فیود هم با سید محمود شیخون در باره تعریف جرجانی و سکاکی از تشبیه تمثیل هم نظر است. از این رو، می گوید تشبیهاتی که در آن وجه شبه مرکب حسی باشد، شایسته است که تمثیل نامیده شود، زیرا انتزاع وجه شبه مرکب از طرفین تشبیه نیازمند تأویل و تفکر است، هر چند با حواس ظاهری درک می شود. همچنین درست نیست وجه شبه مفرد عقلی غیر حقیقی را تمثیل و مرکب حسی را تشبیه غیر تمثیلی بنامیم (فیود، ۱۹۹۸: ۱۹۵).

۴. ارتباط تشبیه تمثیل با استعاره تمثیلیه

از آنجایی که جرجانی و سکاکی تعریف جداگانه ای از تشبیه تمثیل ارائه و آن را از دیگر مباحث جدا کرده اند، در این مبحث در مقایسه تشبیه تمثیل با دیگر اصطلاحات بلاغی بر تعریف جرجانی و سکاکی تمرکز کردیم.

سکاکی استعاره تمثیلیه را ضمن استعاره تصریحیه تحقیقه آورده و بر این باور است که اگر ویژگی ای را از یکی از دو تصویر، که از چند امور منتزع شده، برداریم و برای توصیف تصویر دیگری استفاده کنیم، این کار از مثال های استعاره خواهد بود. مثلاً شخصی در مورد مسئله ای می خواهد سؤال بپرسد، پس گاهی سؤال می کند و گاهی منصرف می شود، تصویر مردد وی شبیه تصویر مردد انسانی می شود که می خواهد کاری انجام بدهد، مثلاً می خواهد برود پس یک پا جلو می گذارد، سپس منصرف شده و پا پس می کشد. در اینجا، به دلیل مبالغه در تشبیه، مشبه در جنس مشبه به داخل می شود و مشبه به به روش استعاره از وجه های مشبه می شود: «أَرَأَيْكَ أَيُّهَا الْفَتَى تَقْدَمُ رَجُلًا وَتَوَخَّزُ أُخْرَى، وَهَذَا نَسْمِيهِ: التَّمَثِيلُ عَلَى سَبِيلِ الاستعارة وَلَكُونِ الْمِثَالِ كُلُّهَا تَمَثِيلَاتٌ عَلَى سَبِيلِ الاستعارة لَا يَجْدُ التَّغْيِيرُ إِلَيْهَا سَبِيلًا» (السكاكي، ۲۰۰۰: ۴۸۴).

با توجه به مطالب بالا، همچنین تعریف سکاکی در مورد استعاره مصرحه: «مُنْتَزَعَتَيْنِ مِنْ أُمُورٍ»، ممکن است این ذهنیت ایجاد شود که میان تشبیه تمثیل و استعاره تمثیلیه شباهت وجود دارد، اما همان طور که اشاره شد، استعاره تمثیلیه از دید سکاکی

تشبیه صورتی انتزاعی از امور متعدد به صورت انتزاعی دیگری و حذف مشبه و ادعای دخول مشبه در جنس مشبه‌به است. جرجانی هم برای استعاره تمثیلیه عنوان مشخصی قرار نداده، بلکه مثال‌هایی از آن را درون موضوعات دیگر آورده و آن را با عنوان «التَّمثِيلُ بِالِاسْتِعَارَةِ» بیان کرده و میان آنها تفاوتی قائل نیست.

تشبیه تمثیل به ساختار تشبیه وفادار است و در آن دو طرف تشبیه، وجه شبه و گاهی اوقات ادات تشبیه وجود دارد. همان‌طور که در انواع تشبیه تمثیل بیان شد. «در تشبیه تمثیل به قرینه‌ای که به عدم اراده معنی اصلی دلالت کند نیازی نیست. تشبیه تمثیل نوعی از حقیقت به شمار می‌آید، اما استعاره تمثیلیه فقط در ترکیبات مشهود است نه در مفردات... استعاره تمثیلیه نوعی از مجاز به شمار می‌آید (و) احتیاج به قرینه‌ای دارد که مانع اراده معنای اصلی گردد، (همچنین) در استعاره تمثیلیه جز مشبه‌به باقی می‌ماند» (فشارکی، ۱۳۷۰: ۳۹۹).

نکته مهم دیگر اینکه به محض دیدن لفظ «تمثیل» در کنار تشبیه و استعاره تمثیلیه آنها را شبیه هم ندانیم، بلکه باید دقت کنیم «تمثیل» به تشبیه و استعاره اضافه شده و ساختار دو اصطلاح تشبیه و استعاره باهم متفاوت است، بنابراین با اضافه شدن «تمثیل» شبیه هم نخواهد بود.

طبق گفته‌ها، میان استعاره تمثیلیه و تشبیه تمثیل تفاوت‌هایی وجود دارد، ازجمله اینکه تشبیه تمثیل نوعی خاص از تشبیه است که از لحاظ وجه شبه با تشبیه متفاوت است، درحالی که استعاره بر پایه تشبیه بنا شده و در استعاره دخول مشبه در مشبه‌به ادعا شده است. در تشبیه تمثیل، ادات و وجه شبه ذکر می‌شود و برای انتقال معنا قرینه مانع نیاز نیست تا شنونده را از معنای حقیقی بازدارد و به معنای غیر حقیقی هدایت کند، اما، در استعاره تمثیلیه، تشبیه در تصویرهای مرکب انجام و در دایره مجاز مرکب داخل می‌شود. پس در استعاره، علاوه بر حذف مشبه و ادات تشبیه، باید میان معنای حقیقی و مجازی یک مناسبت و پیوستگی (علاقه) باشد که وجود قرینه به درک مناسبت میان مشبه و مشبه‌به کمک می‌کند.

در باره شباهت استعاره تمثیلیه با تشبیه تمثیل باید گفت استعاره تمثیلیه آن زمان شبیه تشبیه تمثیل می‌شود که جنبه تمثیلی یا ضرب‌المثلی داشته باشد. میان تعریف‌هایی که دانشمندان اهل بلاغت از اصطلاحات ارائه داده‌اند، تداخل بسیاری وجود دارد و مرز مشخصی میان تعریف‌ها نیست، به‌طوری که هر اصطلاحی را که تعریف می‌کنند با تعریف اصطلاح دیگر تداخل پیدا می‌کند و باعث آشفتگی ذهنی مخاطب در درک هر یک از این اصطلاحات می‌شود. برای مثال، اگر جمله «أَرَاكَ أَتُهَا الْفَتَى تُقَدِّمُ رَجُلًا وَتَوَخَّزُ أُخْرَى» را با تعریف کنایه تطبیق بدهیم، جز کنایه خواهد شد، زیرا معنای ظاهری آن را نیز می‌توان اراده کرد، اما بیشتر عالمان بلاغت آن را استعاره به حساب آورده‌اند.

۵. تفاوت تشبیه تمثیل با تمثیل و ارسال المثل

تمثیل نیز از صنایع بدیعی است، بدین‌گونه که گوینده سخنی حکیمانه و سودمند به نظم یا نثر بگوید که قابلیت مثل شدن داشته باشد. ارسال المثل یا ارسال المثلین هم جزئی از صنایع بدیع به شمار می‌آید که در آن شاعر یک یا دو مثل از امثال سائره را در شعر خود می‌آورد.

جرجانی به یکی بودن مفهوم کلمه مثل و تمثیل تمایل دارد، به همین دلیل می‌گوید: «إِنَّ كُلَّ مَا لَا يَصْلَحُ أَنْ يُسَمَّى تَمَثِيلًا فَلَفْظُ الْمَثَلِ لَا يَسْتَعْمَلُ فِيهِ»^(۳)، مثلاً گفته نمی‌شود «ابن المعتز حسن الأمثال» (الجرجانی، ۲۰۰۱: ۷۴). وی معتقد است که مثل و تمثیل هر دو تشبیه مرکب است که بر صورت تشبیهی تکیه دارد و وجه شبه آن منتزع از امور متعدد است. فقط، در مَثَل، مشبه‌به صریحاً می‌آید و مشبه حذف می‌شود (همان: ۷۵). از سخنان جرجانی این‌گونه برداشت می‌شود که وجه تمایز بین تشبیه و تمثیل در همین وجه شبه است که اگر تأویلی باشد تمثیل خواهد بود و اگر غیر تأویلی باشد تشبیه است و تمثیل و مثل به هم شبیه‌اند. سکاکی به مفهوم تشبیه تمثیل نکته‌ای را اضافه کرده است اینکه مَثَل هم در درون آن جای می‌گیرد؛ هرگاه تمثیل به روش

۶. ارزش بلاغی، ادبی و هنری تشبیه تمثیل

تشبیه انواع مختلفی دارد که از نظر بلاغی و قوت تأثیر در یک درجه قرار ندارد، بلکه برخی بلیغ و در قوت تأثیر قوی‌تر از دیگری است. بسیاری از عالمان بلاغت بیان می‌کنند که هر اندازه تشبیه دور از ذهن باشد و، در فهم آن، ذهن به تلاش بیفتد، بلیغ‌تر خواهد بود (السکاکي، ۲۰۰۰: ۴۶۴). بنابراین، تشبیه تمثیل از این نظر بلیغ‌تر از تشبیه‌های دیگر است.

زیباترین نکته‌ای که جرجانی درباره تشبیه تمثیل آشکار می‌کند، تأثیر آن بر مخاطب است. او در این باره می‌گوید: «واعلم أنَّ مما اتَّفَقَ العقلاءُ عليه أنَّ التَّمثِيلَ إذا جاء في أعقاب المعاني ... كساها أبهتَّ، وكسبها منقيَّة ورفَّع من أقذارها، وشبَّ من نارها وضاعف قواها في تحريك النفوس لها ودعا القلوب إليها، واستثَّار لها من أقاصي الأفئدة صبايةً وگلَّفاً»^(۴) (الجرجاني، ۲۰۰۱: ۸۵). جرجانی تشبیه تمثیل را، که پس از معانی قرار می‌گیرد، دو نوع می‌داند: «غریب بدیع یمكن أن یخالف فيه، ويُدعى امتناعه واستحالة وجوده»^(۵). نوع دوم: «أن لا یكون المعنى الممثل غریباً نادراً یحتاج في دعوی كونه على الجملة إلى بینة وحجة وإثبات»^(۶) (همان: ۹۴). همچنین درباره اهمیت تشبیه تمثیل چنین می‌گوید: «یعمل عمل السحر في تألیف المتباینين حتى یختصر لك بُعد ما بین المشرق والمغرب. وهو یريك للمعاني الممثلة بالأوهام شبَّها في الأشخاص الماثلة، وینطق لك الأخرس ...، ویجعل الشيء قریباً بعيداً معاً»^(۷) (همان: ۱۰۰).

با توجه به اینکه سکاکی تشبیه تمثیل را ذیل تشبیه آورده و مبحث جداگانه‌ای به آن اختصاص نداده و درباره آن توضیح بیشتری نداده است، می‌توان ارزش بلاغی و هنری آن را با توجه به کارکرد دوگانه و هم در تعریف سکاکی بیان کرد. در تعریف سکاکی، تشبیه تمثیل ازسویی باعث می‌شود متلقى یک امر وهمی و غیرحقیقی خلق کند، ازسوی دیگر مفهوم کلی را، که در ذهنش ثبت شده است، با جزئیات آن تصور کند که این امر ارزش هنری تشبیه تمثیل را می‌رساند.

استعاره رواج پیدا کند مثل نامیده می‌شود: «إِنَّ التَّمثِيلَ متى فشا استعماله على سبيل الاستعارة لا غیر سُمي مثلاً، ولورود الأمثال على سبيل الاستعارة لا تَغیِّر» (السکاکي، ۲۰۰۰: ۴۵۸). از کلام سکاکی این نکته آشکار می‌شود که اگر تمثیل به روش استعاره استعمال شود، مثل می‌شود. بنابراین، سکاکی قید زمانی «متی» را برای آن افزوده است تا هر تمثیلی را مثل نام‌گذاری نکنیم.

طبق بررسی‌هایی که انجام شد، نکته‌ای درباره تمثیل و ارسال المثل قابل ذکر است: عالمان بلاغت تمثیل و ارسال المثل را از موضوعات علم بدیع دانسته‌اند، درحالی که تمثیل از موضوعات علم بیان به حساب می‌آید. بنابراین، با توجه به تعریف علم بیان، «علم یعرف به إيراد المعنى الواحد في طرُق وتراكيب مختلفة في وضوح الدلالة عليه»، ترکیب‌ها در دلالت بر معنای مدنظر در یک سطح از وضوح قرار ندارد؛ برخی واضح‌تر از دیگری هاست. همچنین تعریف علم بدیع، «علم یبحث فيه عن وجوه تحسین الکلام»؛ علمی که در آن از وجوه زیبایی کلام صحبت می‌شود و کارکرد متفاوت هریک از این علوم و نتایج متفاوتی که از این علوم استخراج می‌شود طبیعی است که باید میان این اصطلاحات تفاوت وجود داشته باشد.

چنین به نظر می‌رسد، با کمک معنای اصطلاحی بلاغت، مرز میان مباحثی را که با هم در تداخل اند، می‌توان مشخص کرد. با توجه به اینکه، در بلاغت عربی قدیم، هدف فنی-تخیلی با هدف تواصلی-تداولی در هم آمیخته است، باید هم حال مخاطب را در نظر داشت و هم اینکه هدف مُبدع از این سخن چه چیزی بوده است؛ آیا فقط قصد اقناع (تواصل حجت و برهان است و، با دلیل و منطق، عقل را خطاب قرار می‌دهد) مخاطب را داشته، یا امتناع (هر چیزی که به احساس و ابداع و فن مربوط می‌شود و مخاطبش قلب و وجدان است و نیاز انسان به فن و زیبایی را برطرف می‌کند) هم موردتوجه وی بوده است؟ اگر هدف فقط اقناع باشد، می‌توان گفت که تفاوتی باهم ندارند، اما اگر، علاوه بر اقناع، امتناع هم مدنظر وی بوده، پس میان آنها تفاوت وجود دارد.

سکاکی تشبیه تمثیل را در مرکب محصور کرده است تا بتواند نقش خیال را در آن پررنگ کند. از نظر سکاکی هدف از تشبیه یافتن ارتباط میان مشبه و مشبه‌به نیست، بلکه باید توهم و خیال را نیز به آن اضافه کرد تا در هم متداخل شوند و فنی زیبا، که در واقعیت وجود ندارد، خلق شود. بنابراین، این فنی که از چند اجزای به هم پیوسته تشکیل شده، به متلقي فرصت خیال‌پردازی می‌دهد تا از چیزی که در واقعیت وجود ندارد، با کمک خیال و توهم تصویری بدیع و شگفت‌انگیز خلق کند. درباره ارزش هنری تشبیه تمثیل همین نکته کافی است که از دید سکاکی هر وقت تکرار شود و استعمالش رایج شود، استعاره تمثیلیه می‌شود.

۷. نتیجه

با بررسی تاریخی و ساختاری زیبایی‌شناسی تشبیه تمثیل از دیدگاه عالمان پیشین، از قدامة تا سکاکی، همچنین مقایسه آن با اصطلاحات دیگر بلاغت، از جمله استعاره تمثیلیه، تمثیل و ارسال المثل، نتایج زیر به دست آمد:

- با توجه به اینکه قدامة بن جعفر، أبوهلال عسکری، ابن رشیق قیروانی مبحث جداگانه‌ای را با عنوان تشبیه تمثیل ذکر نکرده‌اند، این فن بلاغی میان عالمان قدیم بلاغت مفهومی عام داشته و بر بسیاری از صور بیانی مانند استعاره تمثیلیه، مماثله، کنایه، تشبیه مرکب و ارسال المثل و..... اطلاق شده و به نظر می‌رسد أبوهلال عسکری از قدامة تأثیر پذیرفته است.

- قدامة نخستین کسی است که تشبیه تمثیل را تعریف و تمثیل را مخالف تشبیه به شمار آورد و مرز آن را تعیین کرد و آن را با مثال‌های قابل فهم توضیح داد، اما تعریف قدامة برای بیان حقیقت تمثیل کافی نیست.

- ابن رشیق تمثیل را نوعی استعاره به شمار آورد؛ بدین گونه که استعاره و تمثیل، بدون ادات و اسلوب تشبیه، در شمار تشبیه به حساب می‌آید. همچنین قیروانی از قدامة و أبوهلال عسکری تأثیر پذیرفته، شواهد ارائه شده در نوشتار حاضر مؤید این امر است.

- جرجانی در تشبیه تمثیل به تأویل پذیر بودن وجه شبه و عقلی غیرغریزی تأکید دارد، خواه مفرد باشد، خواه مرکب. با وجود این امر، مرکب عقلی را به مفرد ترجیح می‌دهد، اما تعریفی که سکاکی از تشبیه تمثیل ارائه داد، در مفرد و غیرعقلی بودن، با دیدگاه جرجانی متفاوت است. شرط اساسی سکاکی برای تشبیه تمثیل این است که مرکب و غیرحقیقی باشد.

- هر تمثیلی که نزد جمهور از جمله جرجانی تمثیل است، نزد سکاکی تمثیل نیست. میان مذهب سکاکی و جمهور نسبت عموم و خصوص وجود دارد.

- جرجانی استعاره تمثیلیه را با عنوان «التمثیل بالاستعاره» آورده است که نشان می‌دهد او استعاره تمثیلیه را جزئی از تمثیل می‌داند و میان آنها تفاوتی نمی‌گذارد. سکاکی تشبیه تمثیل را فقط زمانی مَثَل می‌داند که به روش استعاره باشد، اما جرجانی میان تمثیل و مثل تفاوتی قائل نمی‌شود.

پی‌نوشت

۱. اندیشمندان همگی بر این اتفاق نظر دارند که هر وقت تمثیل به دنبال معانی بیاید و آن را از تصویر اصلی‌اش به آن چیزی که مدنظرش است برساند به آن زیبایی و صفات نیکویی می‌پوشاند و ارزشش را بالا می‌برد، باعث تحریک نفوس می‌شود و قلب‌ها را با اشتیاق از جاهای دور به سمت آن می‌کشد.

۲. بدان که تشبیه عام و تمثیل اخص است، پس هر تمثیلی تشبیه، اما هر تشبیه‌ی تمثیل نیست.

۳. هر چیزی که صحیح نیست، تمثیل نامیده شود. لفظ «مَثَل» هم برای آن استعمال نمی‌شود.

۴. اندیشمندان همگی بر این اتفاق نظر دارند که هر وقت تمثیل به دنبال معانی بیاید و آن را از تصویر اصلی‌اش به آن چیزی که مدنظرش است برساند به آن زیبایی و صفات نیکویی می‌پوشاند و ارزشش را بالا می‌برد، باعث تحریک نفوس می‌شود و قلب‌ها را با

اشتیاق از جاهای دور به سمت آن می‌کشد.

۵. غریب بدیع که ممکن است با آن مخالفت شود و یا وجودش ممتنع و محال باشد.

۶. معنای ارائه‌شده عجیب و نادر باشد که برای اثبات آن به دلیل و حجت نیاز باشد.

۷. در ایجاد الفت میان دو متضاد مانند جادو عمل می‌کند تا فاصله بین شرق و غرب را کوتاه کند و معانی شبیه به توهّمات را در افراد مشابه به تو نشان می‌دهد و لال با تو صحبت می‌کند ... و چیز را هم‌زمان دور و نزدیک می‌سازد.

منابع

قرآن کریم

ابن المعتز، عبدالله، (لاتا)، دیوان ابن المعتز، بیروت: دار صادر.
ابن منظور، جمال‌الدین أبو‌الفضل، (لاتا)، لسان العرب، بیروت: دار صادر.

أبوموسی، محمد حسنین، (لاتا)، البلاغة القرآنية في تفسير الزمخشري وأثرها في الدراسات البلاغية، دار الفكر العربي.
إمرؤ القیس، حجر بن الحارث، (۱۹۸۴)، دیوان امرؤ القیس، المحقق: محمد أبو‌الفضل إبراهيم، ط ۴، دار المعارف.

البصیر، کامل حسن، (۱۹۸۷)، بناء الصورة الفنية في البيان العربي، بغداد: مطبعة المجمع العلمي العراقي، مكتبة لسان العرب.
توفیق أبوکشک، زاهرة، (۲۰۰۲)، الأوجه البلاغية والدلالية في تفسير الکشاف الزمخشري، جهاد المجالي، جامعة مؤتة.

الجرجاني، عبدالقاهر بن عبدالرحمن، (۲۰۰۱)، أسرار البلاغة في علم البيان، المحقق: عبدالحميد هندواي، ط ۱، بیروت: دار الكتب العلمية.

الجوهري، اسماعيل بن حماد، (۱۹۹۰)، الصحاح، المحقق أحمد عبدالغفور عطار، ط ۴، بیروت: دار العلم للملايين.

زمخشري، جار الله أبو‌الفا سم محمود بن عمر، (۱۹۹۸)، الکشاف

عن حقائق غوامض التنزيل وعيون الأقاويل في وجوه التأويل، المحققان: عادل أحمد عبدالوجود وعلي محمد معوض، ط ۱، الرياض: مكتبة العبيكان.

السكاكي، أبو يعقوب يوسف بن محمد بن علي، (۲۰۰۰)، مفتاح العلوم، المحقق: عبدالحميد هندواي، ط ۱، بیروت: دار الكتب العلمية.

شيخون، سيد محمود، (۲۰۰۶)، الإيضاح في التمثيل البلاغي، القاهرة: دار الكتاب الحديث.

طرفة بن العبد، (۲۰۰۰)، ديوان طرفة بن العبد، شرح الأعلام الشنتمري، المحققان: درية الخطيب ولطفي الصقال، بیروت: ساقية الجنزير.

عبدالمطلب، محمد، (۱۹۹۴)، البلاغة والأسلوبية، ط ۱، مكتبة لبنان، الشركة المصرية العالمية للنشر - لونجمان.

عتيق، عبدالعزيز، (۱۹۸۵)، علم البيان، بیروت: دار النهضة العربية.

العسكري، أبو‌هلال الحسن بن عبدالله بن سهل العسكري، (لاتا)، الصناعتين الكتابة والشعر، المحققان: علي محمد البجاوي ومحمد أبو‌الفضل إبراهيم، ط ۲، دار الفكر العربي.

العمری، أحمد جمال، (۱۹۹۰)، المباحث البلاغية في ضوء قضية الإعجاز القرآني (نشأتها وتطورها حتى القرن السابع الهجري)، القاهرة: مكتبة الخانجي.

فشارکی، محمد، (بهار و تابستان ۱۳۷۰)، «نگاهی به بیان و بعضی تألیفات معاصران در این فن»، فصلنامه تحقیقات اسلامی، س ۶، ش ۲۱، صص ۳۹۵-۴۲۰.

الفيروزآبادي، مجدا لدين، (۱۹۸۰)، القاموس المحيط، مصر: الهيئة المصرية العامة للكتاب.

فيود، عبدالفتاح، (۱۹۹۸)، دراسات بلاغية، ط ۱، القاهرة: مؤسسة المختار.

قدامة بن جعفر، أبو‌الفرج، (لاتا)، نقد الشعر، المحقق: محمد عبدالمنعم خفاجي، بیروت: دار الكتب العلمية.

مکتبة النهضة.

مطلوب، أحمد و حسن البصير، (۱۹۹۹)، البلاغة والتطبيق، ط ۲، جمهورية العراق: وزارة التعليم العالي والبحث العلمي.

References

The Holy Quran

Ibn al-Mu'tazz, Abdullah, Diwan Ibn al-Mu'tazz, Beirut, Dar Sader.

Ibn Manzur, Jamal al-Din Abu al-Fadl, Lisan al-'Arab, Beirut, Dar Sader.

Abu Musa, Muhammad Husayn, Al-Balagha al-Qur'aniyya fi Tafsir al-Zamakhshari wa Atharuha fi al-Dirasat al-Balaghiya, Dar al-Fikr al-Arabi.

Imru' al-Qays, Hujr ibn al-Harith, 1984, Diwan Imru' al-Qays, ed. Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, 4th ed., Dar al-Ma'arif.

Al-Basir, Kamil Hasan, 1987, Bina' al-Surah al-Fanniyya fi al-Bayan al-'Arabi, Baghdad, Matba'at al-Majma' al-'Ilmi al-'Iraqi, Maktabat Lisan al-'Arab.

Tawfiq Abu Kashk, Zahira, 2002, Al-Awjuha al-Balaghiya wa al-Dalaliya fi Tafsir al-Kashshaf al-Zamakhshari, Jihad al-Majali, Mu'tah University.

Al-Jurjani, Abd al-Qahir ibn Abd al-Rahman, 2001, Asrar al-Balagha fi 'Ilm al-Bayan, ed. Abd al-Hamid Hindawi, 1st ed., Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.

Al-Jawhari, Ismail ibn Hammad, 1990, Al-Sihah, ed. Ahmad Abd al-Ghaffur Attar, 4th ed., Beirut, Dar al-'Ilm li al-Malayin.

Al-Zamakhshari, Jar Allah Abu al-Qasim Mahmoud ibn Umar, 1998, Al-Kashshaf 'an Haqaiq Ghawamid al-Tanzil wa 'Uyun al-Aqawil fi Wujuh al-Ta'wil, ed. Adel Ahmad Abd al-Mawjud, Ali Muhammad Mu'awwad, 1st ed., Riyadh, Maktabat al-'Ubaykan.

Al-Sakkaki, Abu Ya'qub Yusuf ibn Muhammad ibn Ali, 2000, Miftah al-'Ulum, ed. Abd al-Hamid Hindawi, 1st ed., Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.

Shaykhun, Sayyid Mahmoud, 2006, Al-Idah fi al-Tamthil al-Balaghi, Cairo, Dar al-Kitab al-Hadith.

Tarafa ibn al-'Abd, 2000, Diwan Tarafa ibn al-'Abd, commentary by Al-A'lam al-Shantamari, ed. Darya al-Khatib, Lutfi al-Saqqal, Beirut, Saqiyat al-Janzir.

القيرواني، أبو علي الحسن بن رشيق، (۱۹۵۵)، العمدة في محاسن الشعر وآدابه ونقده، المحقق: محمد محيي الدين عبد الحميد، ط ۲، مصر: مطبعة السعادة.

مطلوب، أحمد، (۱۹۶۴)، البلاغة عند السكاكي، ط ۱، بغداد:

Abd al-Muttalib, Muhammad, 1994, Al-Balagha wa al-Aslubiyah, 1st ed., Maktabat Lubnan, The Egyptian International Publishing Company – Longman.

Atiq, Abd al-Aziz, 1985, 'Ilm al-Bayan, Beirut, Dar al-Nahda al-'Arabiyya.

Al-'Askari, Abu Hilal al-Hasan ibn Abd Allah ibn Sahl al-'Askari, Al-Sina'atayn: Al-Kitaba wa al-Shi'r, ed. Ali Muhammad al-Bajawi, Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, 2nd ed., Dar al-Fikr al-'Arabi.

Al-'Umari, Ahmad Jamal, 1990, Al-Mabahith al-Balaghiya fi Daw' Qadiyat al-I'jaz al-Qur'ani (Nash'atuha wa Tatawuruha Hatta al-Qarn al-Sabi' al-Hijri), Cairo, Maktabat al-Khanji.

Fasharki, Muhammad, 1370 SH, "A Look at Rhetoric and Some Contemporary Writings in This Art," Islamic Research Quarterly, Vol. 6, Nos. 1&2, Spring & Summer 1370 SH, pp. 395-420.

Al-Fayruzabadi, Majd al-Din, 1980, Al-Qamus al-Muhit, Egypt, The Egyptian General Book Organization.

Fayud, Abd al-Fattah, 1998, Dirasat Balaghiya, 1st ed., Cairo, Al-Mukhtar Institution.

Qudama ibn Ja'far, Abu al-Faraj, Naqd al-Shi'r, ed. Muhammad Abd al-Mun'im Khafaji, Beirut, Dar al-Kutub al-'Ilmiyya.

Al-Qayrawani, Abu Ali al-Hasan ibn Rashaq, 1955, ed. Muhammad Muhyi al-Din Abd al-Hamid, 2nd ed., Egypt, Matba'at al-Sa'ada.

Matlub, Ahmad, 1964, Al-Balagha 'ind al-Sakkaki, 1st ed., Baghdad, Maktabat al-Nahda.

Hasan al-Basir, 1999, Al-Balagha wa al-Tatbiq, 2nd ed., Republic of Iraq, Ministry of Higher Education and Scientific Research.

Historical and aesthetic structural investigation of allegory from the point of view of scientists and pioneers of rhetoric from Qadama to Sakkaki.